

Európaiság, amerikanizmus

EURÓPAI ÖSSZETARTOZÁS

„Európaiságon általában egyféle magas színvonalú,
ősi gyökerekből táplálkozó műveltséget értünk...”

(Karlóvitz János)

Az összetartozás tudata jellemzi Európát, országai kulturális, gazdasági, politikai integrációkat hoznak létre. Ellentétes tendenciák nem szorítják ki egymást, sőt egymással összehatásban élnek, s eltérő voltukkal segítik és kiegészítik a másikat. „Az európai kultúra a nemzetek kultúrájából tevődik össze, és megfordítva: a nemzetek kultúrája az európai kultúráknak egy-egy szegmentuma. De ezt nem úgy kell érteni, egymás mellé rakottan, hanem egymást áthatva”¹ – állapítja meg Németh G. Béla. A magyarság változásra kész, alkotásra alkalmas, az egyetemes európaiságot a történelem során magyarságtudatuk szerves részeként élték meg. A magyar nép is mindvégig fogékony volt a történelmet formáló, haladó eszmerendszerek iránt, nagy kompromisszumkészséggel rendelkezett, az országot Európához igazító egyéneket adott Magyarországnak.²

Magas színvonalú műveltséget jelent az európaiság, változatosságot, sokszínűséget. Európaiság és civilizáció szinte szinonim kifejezések, fogalomjegyeik: az igényesség, a megbízhatóság, a jómód, a népek egységesítése. Az Európához tartozás megoldást kínál a határokon kívül élő magyarság sorskérdéseinek rendezésére.³ Az európai integrációk gazdasági társulásokot fognak össze, a tagállamok összehangolják agrár- és pénzügyi politikáikat, egymás között vámtalan és mennyiségi korlátozás nélkül kereskednek. Biztosítják a tőke szabad mozgását. Az európai országok távoli országokkal társulási szerződést kötnek vámunió, egységes valutaövezet és valuta, belső piac létesítése végett. Uniót alkotnak a szénbányászati, a vas- és acélipar közös irányítására. Olyan nemzetközi szervezetet működtetnek, amely előmozdítja az európai országok gazdasági, kulturális egészségügyi, jogi, szociális egységét, széles körű együttműködését. Olyan politikai, katonai szövetséget iránytanak, melyek együttműködést biztosítanak a tagállamok közreműködésével.⁴

Paavo Castrem munkája alapján összefoghatók az európaiság fő vonásai. Első helyre a logikus gondolkodás, a világos szóbeli kifejezőkészség kerül. Minden korban versengés jellemzi az európai kultúrát, életstílus a versengés a gazdasági életben, a sportban is. Idők során eszménnyé nemesedik az önzetlen, a kihívásokat vállaló, értékes munkát végző szabad ember. Az európai embert érdekli a jövő, melyet tevékenységgel akar elérni, nem másoktól, hanem elsősorban önmagától követel aktivitást. Kooperatív és konstruktív Európát kellene létrehoznia a jövőben, mely csökkentené a globális egyenlőtlenségeket. Pedagógiai szempontból Castrem az európai integráció érdekében két stratégia bevezetését javasolja. Az egyik: a nevelési rendszerek információrendszerének megteremtése; a másik: az alternatív nevelési struktúrák, folyamatok egységesítése.⁵ Logikus gondolkodást igénylő, racionális Európa Magyarország iskolarendszerétől is elvárja a gondolkodásra nevelés új alapokra helyezését, a tehetségek speciális felkészítését. Alulról induló tehetséggondozásra van szükség, a gyerekek és fiatalok képességeinek kibontakoztatására. Ehhez Európa eredményesen hozzájárulhat: külföldi képzéssel, anyagi segítséggel, kutatási eredmények átadásával. Egyéni és társadalmi igényeket elégíthet ki a tehetséggondozás, s eredményei megsokszorozódnak, ha európai érdekeltsé-

gű szervek, intézetek is bekapcsolódnak az ilyen irányú pedagógiai innovációba. Csoportok, közösségek életének színtere Európa. A topográfiai szempontból kiszélesedő „európai ház” nem önmagától alakul otthonossá és gazdaggá. Konrád György szavai szerint: „Európa nem lesz, hanem csinálják... európai az, aki szereti, hogy itt kevesebb helyen több minden van, aki igényli az emberi események szórakoztató sokaságát.” A házat, a várost, az üzemet, az intézményt emberi csoportok építik fel és működtetik. Mindkét tevékenységforma integrálja az embereket. Az európai szállodák vendégül látják a külföldieket, a kulturális intézményekben a „múzeumi múltat” tekinthetik meg a történelmet becsülő csoportok, átmeneti időre közösséggé válnak a különböző nemzetek tudósai együttes kutatásaik során, egy-egy operaház énekesei és zenészei a megjelent közösséggel együtt részesei lehetnek a katarikus élmény embereket egységbe varázsló erejének. A testvérvárosi rendezvények a települések lakosságát közelebb hozzák egymáshoz; énekkarok közössége ajándékozza meg nemzete dalaival egy másik ország hallgatóságát. Európai városok sportolói vetélkednek egymással, gyárak és üzemek áruikat versenyeztetik a jó üzlet reményében. Európa közösségeket integrál, csoportokat versenyeztet, élményeket ad egymás számára: a sokoldalú, a művelt, az öntudatos, a soknyelvű, a gazdag, az integráló jelzők illenék rá. Marx György Magyarországot útját az Európa-házba nem bevonulásként képzei el: „Az által válnak európaivá, ha nem csak az lesz világszínvonalú, amit vásárlunk, – írja, de az is, amit kínálunk.” Konrád György ehhez még hozzáfűzi: „Annyi vagyunk a többi európai szemében, amennyit műveinkből és szolgáltatásainkból megvásárolnak és élvezni tudnak.”⁶

Pedagógiai példákat, sikeres koncepciókat és programmintákat, módszervariációkat és kombinációkat nyújt Magyarország számára Európa. Eredménye az elvárások és életmin-ték különbözősége és sokszínűsége lesz.⁷ A nevelési-oktatási intézmények kétirányú kapcsolat keretében kaphatnak segítséget Európától. Az egyik: a tapasztalatok átvétele és a magyar adottságoknak megfelelő beépítése a szerkezeti és tartalmi rendszerbe. A másik: minél több csoport, közösség kiküldése nyugatra. Itt átvehetik a piacgazdaság szemléletét, melynek középpontjában a minőség, az eladható termék áll. A fiatalokat a nevelés-oktatási intézmények készítik fel a sikeres gazdasági tevékenységre, céljuk, hogy egyenrangú verseny társak legyenek a ma még előnyben lévő nyugatnak. A művelt nyugat – a távolabbi célokon kívül – az élménynyújtás lehetőségeit kínálja a diákközösségek és saját maga számára. Európa valamelyik országában – vagy Európából jött tanulókat fogadva – nemzeti értékeiket reprezentálhatják a fiatalok.

Országokat integrál Európa a polgári értékek átvételére. Arra készíti fel, orientálja a ma még hátrányban lévő államokat, hogy valósítsák meg a demokrácia közegét, biztosítsák a polgárok szabadságát, alakítsák ki a polgári erényeket. „A történelem most egyedülálló esélyt adott a magyarságnak – állítja Pető Tibor. Az ezredfordulótól mindenképpen meg kell tenni a lépést az „Európaszéli európaiból” (Szabó Zoltán fogalmazása) a valóságos európaisághoz... Ideje lenne megmutatni Európának és a világnak, hogy nemcsak létünk védelmében, hanem az új, korszerű ország megteremtésében is képesek vagyunk jelentős tetteket véghez vinni.”⁸ A demokrácia a társadalom kormányzási módja (népszuverenitás) és szellemi beállítottság (egyenlőség), próbaköve a kisebbség jogainak. Jelentésében benne foglaltatik: a gazdasági érvényesülés, az érdekek képviselete, az intézkedések áttekinthetősége (világos beszéd, egyértelműség, kommunikációképesség, nyíltság, nyilvánosság), közéletiség gyakorlása (észrevétel, viták, kritikai megállapítások, elfogadás és elutasítás). A demokrácia éltetője az erkölcsi tartás, a demokrácia szabályai szerinti ellenőrzés feltétele, a nép szolgálatában álló hivatal és intézményrendszer kiépülése. Nem ésszerű Magyarországon a nyugati demokrácia lemásolása, helyette a polgári értékek átvétele vezeti el az országot a demokrácia megértéséhez, a demokrácia technikáinak elsajátításához. A polgárosodás – Boros László szerint – olyan szerveződés (önszerveződés), amelyben az állampolgár szabad választó és szabadon választható szuverén ember; rendelkezik az emberi, az egyéni jogok-

kal, a tulajdonlási és a fogyasztási szabadsággal, a vállalkozás lehetőségeivel, „ugyanakkor diszkrimináció miatt nem zárhatók ki sem a piacról, sem a hatalomból, azaz személyükben testesítik meg a civil társadalmat, és személyükben vagy képviselőik útján jelenítik meg politikai akarataikat.”⁹ A polgár tulajdonságai: önállóság, racionális gondolkodás, határozottság, kritikai szellem, humanizmus, nyelvtudás, polgári öntudat, egyszerűség, jóhiszeműség, üzleti érzék, humorérzék.¹⁰

Az európai polgári értékek átvételében a szocializáció és a nevelés is közrejátszik. A tanulóifjúság számára két út nyílik a civil társadalomba való beilleszkedésre. Az egyik: a magyar társadalom Európától fokozatosan átveszi a civil társadalom egyes elemeit, ezeket a magyar polgárság beépíti gondolat és gyakorlati világába, majd modellként szolgálnak a fiatalok számára. A másik: a magyar fiatalok filmekből, könyvekből, közvetlen tapasztalatokból megismerik a demokrácia, a szabadság, a polgári szerveződés lényeges jellemzőit. Magyarországon is lépésről lépésre előrehalad az intézményi demokrácia kialakulása: megteremtődnek a törvény által biztosított feltételek; a tanulók megalkotják a maguk szabadágát, a demokráciát. Szabad emberek úgy lehetnek, ha megélik a szabadságot, s az iskolai demokrácia és a polgári társadalom viszonyai között szocializálódnak.

AZ AMERIKANIZÁLÓDÁS

„Amerika csinálja magát, egy lépcsővel mindenki feljebb nyomakszik, versenyfutás a boldogulás felé, mindenki lohol a nagy maratónin.”

(Konrád György)

Amerikára tekint az egész világ, s akarva-akaratlanul felfigyel hatalmára, világpolitikát befolyásoló hatására, technikai csodáira, csúcstechnológiáira, az ott élő emberek sajátos életstílusára, a világot elárasztó tömegkultúrájára. Amerika a siker, a pénz, a hatalmas vagyonok és irigylésre méltó üzletkötések országa. Filmjei, fogyasztási cikkei, zenéje, gigantikus katonai ereje mindent eláraszt, legyőzhetetlen sportolói sok versenyen diadalmaskodnak, és rekordjaikkal elámtítják a világot. Hatalmas és gyors autókkel irdatlan messzeségeket száguldanak be. Az amerikai építőipar „szemhunyasnyi” idő alatt városokat épít fel és hatalmas hidakat, felhőkbe nyúló épületeket. Népek olvasztó tégelye Amerika, a bankok birodalma, a különböző bőrszínű emberek – elsősorban a fehérek és feketék – hazája.

Sokan bálványozzák, utánozzák, azonosulnak vele. Országnyi lakosú világvárosaiban összpontosul a legtöbb értesülés. Az itt élő emberek legendás demokráciában és szabadságban élnek – sokan bőségben és jólétben, jelentős számban szegénységben és elesettségben. Az amerikai metropolisok végletesek, sok bennük a fény és az árnyék. „Kétségtelen, a világváros nem annyira a tisztaságával hat – állapítja meg Konrád György –, mint inkább kísértéseivel, életerejével, okosságával, engedetlen bünyőségével... Cselekvő emberek hisznek abban, hogy a dolgokat lehet értelmesen is elrendezni az érdekelttek közös megelégedésére.”¹¹ A fejlett Amerikát sokan példának tartják, mások féltik tőle saját országukat. Albert Gábor szerint az amerikanizálódás és pénz kulcsszavak: „Társadalmi jelenségről lévén szó, persze már az is kérdéses, hogy azok az igazságok, amelyek odaát és ott érvényesek, ideát és ugyanilyen érvénnyel bírnak-e. Lehetnek azok gazdaságiak vagy akár szellemiek is –, hozzánk importálva életveszélyes társadalombomlasztó folyamatokat indíthatnak el.”¹²

Egységesítő hatásrendszer vált ki az amerikai életforma. Az eredményesség szimbóluma a felhatalmazott gazdagság, ezt helyezik az amerikaiak a legmagasabbra értékhierarchiáikon. „A pénzt nagymértékben önmagáért való értékke avatják, túl azon, hogy fogyasztási cikkek vásárolhatók érte, vagy felhasználható a hatalom növelésére, –

írja Robert K. Merton. A pénz különösen alkalmas arra, hogy a presztízs szimbóluma legyen. Az „amerikai álom” nem ismer olyan végpontot, amelyen ne lehetne túlhaladni. A pénzbeli siker mint cél gyökeret vert az amerikai kultúrában.” Az amerikai életformának három összetevője van. Egyik: mindenkinek nagyravágó célokért kell küzdenie, hiszen ebben az országban mindenki számára elérhető a gazdagság. A második: az elszenvetett látszólagos kudarc nem végleges, átfordítható eredményre, ha tanulságait a korrigálásra használják fel. A harmadik: kudarcot jelent, ha valakiben alábbhagy a becsvágy. Az elismertség egyik legnagyobb mutatója, hogy a nagyravágó célokat megvalósítja-e a polgár, eltéli-e azokat, akik ambícióikból engednek. Az amerikaiak hitvallása: „vágyainkból nem engedhetünk”, bűn az alacsonyan megszabott cél (vagy a célok leszállítása). Erős az „én” kritikája, hibáztatják azt az embert, aki a lehetőségekkel nem tud egyenlő mértékben élni. A társadalom az egyént arra ösztönzi, hogy a sikeres emberekkel (a fennlévőkkel) azonosuljanak, a közvélemény nyomást gyakorol a lankadatlan nagyravágás ébrentartására.¹³ Sikerre vágnak az amerikaiak, s a legnagyobb tehetségek magasra emelkedhetnek, a jövő számukra tele van kilátásokkal. Az egész társadalomból árad feléjük a biztatás. Az anyagi siker megengedett eszközökkel érhető el, a kétkezi munka nem jelent felemelkedést. A férfiak sikere akkor következik be, ha karrierjüket ésszerűen tervezik meg, s zavaró körülmények között meg tudják védeni álláspontjukat. Az amerikaiak nem belenyugvók, hanem rámenősek – ha „szükséges” agresszívok –, jó fellépéssel és kontaktustermelő készséggel rendelkeznek. Tudnak szerepelni, értékes tapasztalatokat gyűjtésére alkalmasak, feladataik valóra váltására a legjobb módszereket alkalmazzák: válaszolnak a kihívásokra, szorgalmasak, teherbírók, képzetek, vállalják a kockázatot. A nők közül sokan az üzleti élet „férfias” útját választják, nem jut idejük a magánéletre, az előrehaladásuk érdekében sokan feláldozzák nőiességüket. Igazi sikereket azonban az a nő ér el, aki vállalja a kemény munkát, de nőiességét megtartja. A munkán kívüli érték számára a család, a férj, a gyerek, a sport, a zene, a társadalmi élet, a barátok. Lee Bryce írja: „Meg kell tanulnunk kifejleszteni a problémák megoldásának sajátos, a női erényekre építő módját. A nők jobban tisztában vannak saját és mások érzelmeivel, így könnyebben megközelíthetők és emberségesebbek. Általában kitartóbbak, kiegyensúlyozottabbak, stabilabbak.”¹⁴

Sokféleség és másság gazdag hatásrendszere érvényesül Amerikában. „Amerika lakossága sokféle országból, sokféle fajból és sokféle kultúrából tevődik össze. Az Egyesült Államok jelmondata: „Pluribus Unum” – elismeri az amerikai nép sokféleségét –, állapítja meg Thomas Sowel. Szellemi értékek, információk, termékek, műszaki vívmányok áramlanak át egyik kultúrából a másikba. A kulturális másságot Amerikában sokan meg akarják őrizni. Mit és mennyit tartanak és változtatnak meg? Sowel szerint „az egyének határozzák el saját maguk számára, hogy a régiből mennyit kívánnak megtartani, s az újból mennyit találnak hasznosnak az életükben”.¹⁵ Az amerikai tömegkultúra azonban járványszerűen terjed, és kiszorítja a nemzeti kultúrát, a századok során nehezen szerzett értékeket. Ez nemcsak Amerikára érvényes, a világon mindenütt tért hódít az amerikai tömegkultúra, elsősorban az ifjúság körében. Az amerikanizmus a gyakorlatban egységesít, de nem mindig jó irányba.

A gyerekek és ifjak könnyen és gyorsan átvehetik a mindennapi életet segítő modern technikákat. A rendszerváltozás után beállt helyzetben az acélnál és a bűzánál is nagyobb érték az információ. Végtelen sok adat cserél gazdát, mert aki előrelátja a keresletet és a kínálatot, a jövőt látja, s nyerő pozícióba kerül. Az informatikai eszközök kezelését és felhasználását gyorsan megtanulja a magyar ifjúság, mert a jövő lehetőségeit látják benne, s tudják – Marx György szavaival élve –, hogy „biztos érték a nyitottság lesz, nemcsak a határsorompó értelmében, hanem saját koponyájukra vonatkozóan is.”¹⁶ Amerikából – nyugatról és főleg Japánból – kerülnek át Magyarországra olyan információs és számítógépes technikák, amelyek korszerűsítik az emberek közötti kapcsolatokat, a tudományokat, a termelést. Iskoláinkban megindult a számítógépes rendszerek kezelésének és felhasználásának oktatása.

Divatetika hódít ma a fiatalok körében, s vágyaikat felfokozva kielégíti újszerű igényeiket. Amerikában divat a „teljes élet” megélése, a minél több és változatosabb örömeikben való részesedés. Tartalmában benne foglaltatik: a szex, a siker, a feddhetetlenség, a hivatás értékei, a hobbi, a magatartás magabiztossága. A divat „megnyilvánulásai”: az öltözködés, a hanghordozás, a lakberendezés, a vendégfogadás, a „manager stílus”. Jelenünkben a divat kiszélesíti és terjeszti a polgári értékeket, Kiss Zsolt Péter megfogalmazásában: „a divat tágabb értelemben kultúra és kultúrákövetítő: külső forma, amelyben benne foglaltatik egy társadalom, gazdasági rendszer, egy adott civilizáció, életörömeik sokasága”. Az amerikai divatetika elterjed az egész Földön, életvezetési stratégiává válik, elősegíti a playboy-polgárosodást.¹⁷

A playboy-polgár ismertetőjegyei: életerő, öröm, feddhetetlenség, minőség, magas fokú technika, határozottság, elegancia, gazdagság, önállóság, elfoglaltság, könnyedség és vidámság. A playboy-eszmény mindenhová – így Magyarországra is – eljut, a reklámok, a filmek, a színes fényképeket tartalmazó magazinok közvetítik. Az amerikai stílusú üzletembert a minőségre törekvés jellemzi, a maga területén a „legjobb” akar lenni, ennek érdekében pontos, szorgalmas, jó megjelenésű, szellemes (pózoló), figyelmes, racionális gondolkodású, fair play-viselkedésű, sznob, koudguens az üzletkötésben (üzleti becsület), vonzó személyiség. Kiss Zsolt Péter a playboy-polgárról írt jellemzését így zárja: „Ahhoz, hogy sötétzsinó, egysoros, nem hivalkodó, de jól szabott öltönyben elégedetten hátradőlhesen luxusautója ülésén..., sokat kell dolgoznia.”¹⁸

Tárgyak, eszközök is nevelnek, elsősorban azok, melyek Amerikából érkeznek, vagy amerikai ízléssel készülnek. Azonosulást, modellt jelentenek a játékok a gyerekek és serdülők számára: utánzásra készítetik őket, elősegítik a magatartásformák megtanulását és begyakorlását. Formatervezett háztartási eszközök, bútorok, frógépek a modernség szimbólumai, funkcióimádat nyilvánul meg bennük, ezek is a mintaadást szolgálják. A modernség azonban sokszor giccsbe hajlik, e tárgyak is szocializálják az amerikanizálódó embert.¹⁹

Gyermeklányok szocializációját szolgálja a „babázás”. Albert Gábor szerint: ez „nem más, mint felkészülés a későbbi anyaszerepre. A hagyományos baba igen gyakran a legkiszolgáltatottabb lényt, a csecsemőt imitálja..., ugyanazt a dédelgető szeretetet igényli, mint a baba tulajdonosa”. A Barbie-babában az amerikai kíváncsiak jelennek meg a játékbaba külsejében: karcsú derék, fejlett mell, másodlagos női jelek, bájos mosoly, magas homlok, kecsesség, szép és intelligens arc, nyulánk termet, szép, mint a manókének, elegáns ruhákkal rendelkezik. Azoknak a kislányoknak, akik a Barbie babával játszának, ki kell lépniük saját világukból, ha hasonulni akarnak a nyugati életformát megtestesítő babához. Az amerikai lány nem az anyaságra, hanem a „hölgyiségre” készül fel, melyben kevés helyet kap a nőknél a hagyományos érték: a megbocsátás, a segítőkészség, az udvariasság, az engedelmisség. A Barbie-babát nem dédelgetni kell, hanem divatosan öltöztetni. Az amerikanizálódott nők: divatosak, sportosak, talpraesettek, tájékozottak, emancipáltak, nőiességüket megőrzik, nincs nemi identitászavaruk, kiegyensúlyozottak, üzletasszonyok, tudnak bánni a férfiakkal, társasági életet élnek, önállóak, nőiességükre büszkék, hódításra alkalmasak. Nehéz hozzájuk hasonulni. A Barbie-baba az amerikanizálódott világ jelenlegi – s még inkább a jövő – társadalmi igényeit elégíti ki.²⁰

A tömegkommunikáció által közvetített mintákban a jó és a rossz küzd egymással („csupajó”, „csuparossz”, nincs átmenet). A filmek, képregények, sci-fi könyvek superman szereplői folytonos akcióban küzdenek a gonoszok ellen, nincs magánéletük, állandó veszélyben élnek: mindenki az ellenségük, rombolások közegében kalandokon mennek keresztül, és győznek. A tudományos-fantasztikus sci-fikben mindenki harcol mindenkivel, az úrban a környezet sivár, nincs fű, fa, virág, madár, természet, nincsenek állatok. A történetek szellemesek, felkeltik a képzeletbeli úrlények iránti rokonszenvet. Hozzájuk hasonlóan kedvelté válnak a számítógépes játékok, melyek gyorsítják a fiatalok reflexeit,

kombinatív készségeit. Katona Imre írja: „Mindezt egy olyan társadalom fiataljai nézik (használják), amelyekben ezeknek a tárgyaknak már-már önmagukon túlmutató szerepük, jelentőségük van, és elvesztésüket vagy hiányukat jobban fájlatják, mint a műveltség hiányát...” És a veszteség? Csökken az olvasási kedv és készség. „Elszegényedik az önkifejezés „tévé-függés” és „video-műveltség” alakul ki, melynek következménye a passzív szemlélődés, egysíkúvá válnak a példaképek.”²¹

Demokráciában az állam, az iskolák, a pedagógusok lehetővé teszik, hogy a nézetek – és a rájuk épülő gyakorlati szerveződések (társadalmi szerveződések) – szabadon érvényesüljenek. Magyarországon az amerikanizmust senki sem kívánja rendelettel és hatalommal visszaszorítani. Elérendő viszont, hogy a szülők és a tanulók ismerjék a társadalmi szerveződések értékeit, s maguk válasszák ki a számukra legalkalmasabbat. A jövő elvárja, hogy a nevelési filozófiák, koncepciók, programok, módszerek egymás mellett – és nem a másság ellenében – versenyezzenek a szülők és a tanulók megnyeréséért. Az iskolák által kínált értékekben benne foglaltatnak a nemzetiségi, a nemzeti és a globális értékek.

JEGYZETEK

1. Ocsvai Gábor interjúja Németh G. Bélával = 168 óra, 1992/15. 12. sz. 21. o.
2. Jámor János: Miért taszították ki Magyarországot Európából? Libra Kft. 1991. 278. o.
3. Karlovitz János: Európaiság és magyarság – a jelenlegi tankönyveinkben = Új Pedagógiai Szemle, 1991/4. sz. 3–4–5. o.
4. Markó László: Általános történelmi fogalomgyűjtemény. Novotrade Kiadó, Bp., 1990., 43–44., 103., 106. o.
5. Majzik László: Cseppben a tenger... = Új Pedagógiai Szemle, 1992/5. sz. 66–69. o.
6. Marx György: Gyorsuló idő = Új írás, 1991/12. sz. 21. o.; Vö. Konrád György: Az újjászületés melankóliája. Pátria Kiadó, Bp., 1991. 166. o.
7. Henk van Daele: Emberi törekvések etikai értékei és a nevelés céljai = Magyar Pedagógia, 1989/1. sz. 58. o.
8. Pető T. i. m. 5. o.
9. Boros László: A polgárosodásról – Jászkunság, 1991/2–3. sz. 37. o.
10. Litván József: Ítéletidő. Tekintet Könyvek, Bp., (A könyv tartalmából következnek a tulajdonságok).
11. Konrád György: Az újjászületés melankóliája. i. m. 86–87. o.
12. Albert Gábor: Barbie baba meg a depresszió = Hitel, 1992/4. sz. 24. o.
13. Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Kiadó, Bp., 1980. 348., 352–353. o.
14. Bryce, L.: A sikeres nő nem férfi. Novotrade, Bp., 1990. 8–9–0.
15. Sowel, T.: Kultúrák, ha találkoznak = 2000, 1992/augusztus, 3–4., 6. o.
16. Marx György: Gyorsuló idő = Új írás, 1991/12. 17., 20. o.
17. Kiss Zsolt Péter: Playboy-polgárosodás és divatetika, Vázlat a mai magyar polgárosodás útjairól = 2000, 1991/2. sz. 17–18. o.
18. Uo. 21–22. .
19. Albert Gábor: A Barbie-nő = Világ, 1991/8. sz. 54. o.
20. Uo. 24. o., Kiss Zs. O. im. 54–55. o.
21. Katona Imre: Mi van ma, mi van ma...? Fejlődés-válság-rendszerváltás és az ifúsági mozgalmak – Forrás, 1991/5. sz. 47. o.